УДК 398

Л.Х. Дәүләтшина

БАЛА ТУУ ЙОЛАСЫ: ТРАДИЦИЯ ҺӘМ БҮГЕНГЕ ХАЛӘТЕ (Норлат һәм Чистай районы татарлары мисалында)

В статье рассматривается современное состояние обрядов послеродового этапа в структуре семейно-бытовой обрядности татар на примере Нурлатского и Чистопольского районов Республики Татарстан. В основу исследования легли материалы, записанные автором в ходе фольклорно-этнографической экспедиции 2018 года. Автор приходит к выводу, что в своей основе обряды, связанные с социализацией ребенка, сохраняют структуру и особенности, характерные для комплекса семейно-бытовой обрядности татар, но в то же время претерпевают неизбежные изменения по истечении времени и теряют магическую основу.

Ключевые слова: традиция, обряд, фольклор, родильный обряд, имянаречение.

The article discusses the current state of the rituals of the postpartum stage in the structure of the family and everyday rituals of the Tatars on the example of the Nurlatsky and Chistopolsky districts of the Republic of Tatarstan. The study was based on the materials recorded by the author during the folklore-ethnographic expedition of 2018. The author comes to the conclusion that, basically, the ceremonies associated with the socialization of the child retain the structure and characteristics usual for household ritual complex of the Tatar family, but at the same time undergo inevitable changes after time and lose their magical basis.

Keywords: tradition, rite, folklore, maternity rite, naming.

Яшәү дәверендә елның һәр мизгеле, көне, ае һәркемнән билгеле бер кагыйдәләрнең үтәлүен таләп итә. Адәм баласының һәр адымы, хәтта ният-максатлары әүвәл-әүвәлдән кануннарга яраклаштырылган, алар бөтен кешегә дә фарыз исәплэнгән. Фәндә «берәр коллективның (гаилә, ыру, кабилә, кабиләләр берлеге) яисә аерым кешенең иҗтимагый-хуҗалык һәм гаилә тормышының иң җитди мизгелләрендә башкарыла торган, борынгыдан килгән һәм төрле магик сүз, сүз тезмәләре, җыр-такмак-такмаза, музыка һәм бию белән барган традицион хәрәкәт-гамәлләрне йола дип атыйлар» [Урманче, с. 22]. Һәркем тарафыннан үтәлергә тиешле әлеге кануннар кешенең борын-борыннан табигать күренешләренә, физик һәм физиологик үзгәрешләргә, гаиләдә, җәмгыятьтә булган хәлләргә үзе теләгәнчә йогынты ясарга, аларга яраклашырга тырышуыннан бар булган.

Фольклористика һәм этнография фәннәрендә кабул ителгән гомуми классификация нигезендә халыкның йола мәдәниятен ике төргә бүлеп йөртәләр: 1) ел фасыллары белән бәйләнгән календарь йолаларга, 2) гаилә-көнкүреш йолаларына. Татарларның традицион мәдәниятендә таралыш тапкан гаилә-көнкүреш йолалары арасында бала

туугa бәйле йола һәм гадәтләр байтак. Гомумән, баланың дөньяга яралуы элек-электән зур бер сер буларак күзаллана. Кешелекнең бик борынгы заманнарында, бу сергә әле аңлатма табылмаганда, шуңа бәйләп бик күп ырымнар, йола-гадәтләр барлыкка килгән, һәм аларның шактые гаилә көнкүрешендә бүгенгәчә сакланып калган. Татарстан Республикасының Норлат һәм Чистай районнарында гомер итүче татарлар да бала туугa бәйле йола-гадәтләрне түкми-чәчми саклап килә. Әлеге йолаларның нигезендә ана һәм баланың саулыгына, баланың киләчәк тормышына, аның уңышларына, гаилә коруына тәэсир итә дип саналган күзаллаулар ята.

Бала туганнан соң аның тормышына бәйле йола-гадәтләр бик күп. Дөньяга килүнең беренче кырык көнен, беренче атнасын барлык халыклар да үзенчә бер гадәт белән билгеләп үтә. Чөнки әлеге аралык бәбинең үзе өчен дә, аның әнкәсе өчен дә аеруча әһәмиятле чор санала. Нәкъ шушы көннәрдә баланы карау мәшәкатьле дә, мавыктыргыч та бер төс ала, аны яман күзләрдән-көчләрдән саклау өчен бөтен йолалар да җиренә җиткереп башкарыла.

Татарлар да баланың беренче кырык көненә аерым бер әһәмият бирәләр. Кырык көн тулу – җанның кешегә иңүе һәм кешедән китүе белән тәңгәлләштерелә. Кешенең вафатыннан соң да кырык көн үтүне билгеләп үтү гадәткә кергән. Баланың тууына кырык көн булгач, сәдака бирү тиешле санала. Бала хөрмәтенә дип, гадәттә, өлкән хатын-кызларга, әбиләргә сәдака бирелә. Себер татарлары телендә «*арыслан сәтәкәсе*» дип аталган бу гадәтнең асылында балага саулык, бәхетле киләчәк юрау ята. Мондый балага арыслан да, кеше дә зарар китерә алмас, аңа хәтта пычак та кадала алмас дип ышана халык. *«Умбиш тин көмөшне арыслан сәтәқәсе тип, башыннан әйләндереп бер әбигә бирә. Шул умбиш тин көмеш бирелсә, арыслан да һөҗүм қыла алмыйты, кеше тә тийә алмыйты. Үтерәм тип килгән пыцак, та төшеп китәр ти»* [Баязитова, с. 22].

Кырык көн дәвамында бала тапкан хатынның үзен дә, аның сабыен да һәрдаим кайгыртып, алар өчен борчылып торалар. Чөнки нәкъ менә шушы вакыт эчендә күз тиюләр дә, һәртөрле авырулар да якында гына йөри; бала тапкан хатын да, йөкле чагындагы кебек, әлегәчә «теге» һәм «бу» дөнья аралыгында яши дип санала. *«Бала ана карынына кырык бер тамыр белән ялганыр ди, бала туган вакытта шул кырык бер тамырның кырыгы өзелеп, берсе генә калыр ди. Кырык көн буена гүр авызы ачык торыр ди, бәбиләгән хатынга: алам, алам, алам! – дип торыр ди»* [Брусько, Завгарова, с. 45].

Норлат һәм Чистай районнарында яшәүче татарлар баланы яман көчләрдән саклар өчен, аны бала тудыру йортыннан алып кайтканчы ук, кечкенә мендәр ясап куялар. Матурлап чигеп ясалган бу мендәр белән баланы имлиләр, күз тигән дип уйласалар, һәр почмагын сабыйның эченә серле сүзләр белән тидереп-тидереп алалар. *«Минем үземнең кайнәм әни бик гыйлем иде. Шул менә кечкенә мендәр ясаган иде. Кечкенә мендәр ясап куй, бала елый торган була ди. Балага күз*

тисә, еласа, Аятел көрси укып, мендәрнең дүрт почмагын да баланың корсагына тидереп, «Каян килдең, шунда кит, кемнең күзе тигән, шунда кит» дип әйтәсең. Изрәп йоклый иде бала шуннан соң. Мендәр ясаганда, кечкенә мендәр ясыйсың инде. Каз мамыгыннан. Бала үскәч, зур мендәргә өстисең аны» (Миңнегулова Люция Харис кызы, 1953, Каргалы авылы).

Күз тия дип борчылганга, баланы кырыгына кадәр чит кеше күзенә күрсәтү тыела. Яшь әнинең хәлен белергә килгән кеше, бәби яткан бүлемгә, бик теләсә дә, үрелеп карый алмый: *«Кырыгына кадәр баланы чит кешегә күрсәтергә ярамый. Кырыгына хәтле тигән күз бетми диләр»*. Шуңа күрә ана белән баланы кырык көн үткәнче мөмкин кадәр чит-ятлар белән аралаштырмаска тырышалар, алар өчен аерым бүлмә дә әзерлиләр. Алда әйтеп үткәнчә, ул бүлмәне явыз көчләрдән саклау өчен, саклау магиясенең төрле формалары кулланыла.

Теге яки бу гаиләдә бәби туса, яшь ананың хәлен белергә, аны котларга килү, саулыгын кайгырту якын кешеләре өчен язылмаган бер бурыч булып тора. Хәл белергә берәү дә буш кул белән килми, сый-нигъмәт белән килә. Чистай районында әлеге йола *«бәбәй туе»*, Норлат районында *«бәбәй ашы»* дип атала һәм бүгенге яшәештә дә зур урын алып тора. *«Бәбәй туе үткәрәбез диләр инде. Якын туганнары, туганнарның балалары киләләр. Менә шунда бәбәй бәлеше алып киләләр атап»* (Миңнегулова Люция Харис кызы, 1953, Каргалы авылы). *«Исем кушканнан соң, әбиләрне чакырып, Ясин укытканнар. Әбиләр киленнәр белән торган бит инде. Шул киленнәре атна саен җомга көнне бәби бәлеше пешереп килә торган булганнар. Җомга көнне генә. Чиратка сала торган булганнар. Алып килгән кеше белән чәй эчә торган булганнар. Карабодай ярмасын бүрттереп, киптереп, тарткычтан тарттырып, шуннан пешерә торган булганнар. Ит булса, ит тә куша торган булганнар»* (Сабирова Гөлмиҗиһан Мирсәет кызы, 1930, Хисамова Алия Насыйх кызы, 1975, Кычытканлы авылы). Бүген, әлбәттә, күчтәнәчкә карабодай бәлеше килми, әмма камыр ашы әзерләү традициясе саклана. Бәби тапкан яшь әни күчтәнәчкә килгән бу ризыкларның һәммәсен дә авыз итеп карарга тиеш. Йоланың төп максаты – ыру-кардәшләр тарафыннан баланың кабул ителүе, үз кеше булып китүе.

Бәби туганнан соңгы йолалар арасында *«исем кушу»* аерым бер игътибарга лаек. Исем үзе дә сакраль мәгънәгә ия. Бала үлгән очракта, аны хәтта исемсез җирләргә дә ярамый, чөнки исем кушкан очракта гына аның җаны тынычлык табачак һәм оҗмах кошына әвереләчәк, дип ышана халык. Шуңа күрә татарларда яңа туган баланы озаклап исемсез тоту куркыныч санала, балага беренче көннәрдә үк, һәрхәлдә, кырыгы тулганчы, ничек тә исем кушарга омтылалар. Исеме булмагач, бала яклаучысыз, саклаучысыз калгандай кабул ителә, кеше күзе тию ихтималыннан да, явыз көчләрнең тәэсиреннән дә ныграк сакларга тырышалар. Бары тик колагына азан әйтеп исем кушкач

кына Аллаһы Тәгалә аны саклый, яклый дигән ышану яшәп килә. *«Җиде көнгә хәтле исем кушарга кирәк. Исемсез торырга ярамый. Кем табын төзи. Якыннарын чакыра. Дүрт бала таптым. Дүрт балага да өйдә куштырдым исем. Мулла килеп исем куша. Исем кушу мәҗлесе дип атала инде. Туганнарың килә мәҗлескә. Бүләкләр алып килә. Бәбәй бүләге дип, гаиләдә кемнәр бар барысына да бүләк алып килә. Кызның әнисе тәмле иттереп бәбәй бәлеше пешереп алып килә иде. Йөзем салып, дөге, кабак белән бәбәй бәлеше. Иң беренче бәбәй тапкан әни кабырга тиеш. Бәбәйгә каптыралар, авызына тидерәләр. «Баллы булсын, татлы булсын, тәмле телле булсын» дип»* (Миңнегулова Люция Харис кызы, 1953, Каргалы авылы). *«Өч көннән ары тормасын диләр иде. Кайткач ук кычкырта идек. Минә күршенең каенатасы бар иде. Шуңа кычкырта идек. Аннан мәҗлес җыясың инде. Бәби бүләге, сәдака алып киләләр иде. Бәлеш тә пешереп кертәйем»* (Халиуллина Нурҗиһан Шәймордан кызы, 1926, Бикүле авылы).

Бүген татарларда исем кушу йоласы ислам динен тотучы башка төрки халыклардагы шикелле үк, бер үк канунга нигезләнеп башкарыла. Мендәрдә яткан сабыйны, башын кыйблага каратып, өстәл өстенә куялар. Мулла, «Аллаһу әкбәр!» дип өч тапкыр азан әйтә, аннан, баланың башта уң, аннан сул колагына иелеп, әкрен генә аның исемен кабатлый. Бүгенге көндә Чистай районының кайбер авылларында исем кушу мәҗлесен мәчеттә үткәрә башлаганнар. Традициядән читкә тайпылу, гомумән исем кушу йоласының сакраль мәгънәсе югалудан килә булса кирәк.

Татарларда ир баланы сабый чакта ук *сөннәткә утырту* йоласы бар. *Сөннәт* – гарәп теленнән кергән сүз, традиция, гадәт дигәнне аңлата. Ә менә баланы *сөннәтләү*, *сөннәткә утырту* беркадәр таррак мәгънәгә ия, ул малайларны мөселман гадәте буенча физик пакьләндерү.

Сөннәтләү – һәр ир баланың тормышында шактый зур урын алып торган, аны шартлы рәвештә булса да чын ир-егет исемлегенә керткән мөһим бер вакыйга ул. Элек-электән авылда халык арасында даны чыккан Сөннәтче бабай булган. Кендек әби шикелле үк, ул да хөрмәткә һәм ихтирамга лаек заттан саналган, аңа бүләк-күчтәнәчләр китергәннәр, илтифат күрсәткәннәр. Чөнки аның бик җаваплы һәм саваплы, шул ук вакытта бик катлаулы эш башкарганын яхшы аңлаганнар. Сөннәтче бабай кулында – баланың сәламәтлеге, киләчәктә нәселне дәвам итүе. Бу вакыйгага һич кенә дә бармак аша карамаганнар, зур игътибар биргәннәр. Сөннәтче бабайга 99 баладан артык сөннәтләргә ярамаган да әле, чөнки йөзенче баланың ирлек көче бетә дип исәпләгәннәр. Безнең көннәрдә дә ир баланы сөннәтләү үз әһәмиятен җуймаган. Борынгыдан килгән гадәт буенча, сөннәткә утырту балага 1, 3, 5, 7 яшь тулганда башкарыла, чөнки 2, 4, 6 һ. б. җөп яшь тулганда үтәлгән гамәл баланың үлеменә китерәчәк дип ышана халык. Гаиләдә малай туса, озакка сузмый әлеге йоланы башкарырга тырышалар. Дөрес, хәзерге заманда әлеге эш сөннәтче бабайлар кулына

түгел, ә тәҗрибәле табиблар кулына тапшырыла. Чистай районында бу йоланы кунаклар чакырып, сөннәт боткасы пешереп, зурлап бәйрәм итәләр. *«Малаема да сөннәт боткасы үткәрдек. Оныгыма да үткәрдек. Чәй куябыз, чәй янына камыр ризыгы пешерәбез, ботка пешерәбез. Я карабодай боткасы, я дөге боткасы, я тары боткасы. Кем ничек ярата. Туганнарны чакырабыз. Киленнең әти-әнисе килә, тирә-күрше килә. Бер адәм баласы да буш килми»* (Закирова Саимә Лотфулла кызы, 1947, Кызыл Болгар авылы).

Бала тууга бәйле йола-гадәтләрне барлап чыккач, бер нәрсәгә инанасың: еллар, гасырлар дәвамында аларның байтагы онытылган, югалган, үзгәреш кичереп, башка төсмер алган. Әмма асылы шул ук калган. Һәр йола сабый баланың «яңадан тууына», җәмгыятьтә үз урынын алуга, анда әдәп-әхлак кагыйдәләре тәрбияләүгә хезмәт итә. Заман белән бергә йолалар онытылып бара дисәк тә, шунысы сөенечле: сабыйның беренче көннәреннән үк аңа үзгә бер игътибар күрсәтү, туган-тумачаның моны уртак бәйрәм буларак кабул итүе, үзара ярдәмләшеп, кунакларга йөрешеп аралашуы, өлкәннәргә ихтирамлы мөнәсәбәт татар халкы өчен бүген дә җуелмас рухи кыйммәтләрнең берсе булып кала.

Әдәбият

Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы: бишек туе (йола һәм фольклор текстлары яссылыгында). Казан, 2011. 331 б.

Брусько З.М., Завгарова Ф.Х. В круге жизни (фольклор семейно-бытовой обрядности татар Заказанья). Казань: Ихлас, 2014. 224 с.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 2 т. (Д–С). Казан: Мәгариф, 2009. 343 б.

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре